

ספר-השנה

ספר כולל מקדש לתורה ולהכמה, למהקר ולבקרת, לעניני הדת ולעניני העם, להליכות עולם ולנמוס המדינה:

יכיל ספורים ילדי רוח סופרינו הגדולים, וילדי רוח גדולי סופרי העמים נעתקים לש"ע. שירים ומשלים.

ידיעות המבוע מכל מקצועותיה.

חלק הידיעות. כולל עניני מסחר ומרכלה, כלכלה המדיניות וחרשת המעשה, ישובו של עולם, חקם ומשפטים בענינים שונים. לוח השנה, הודעות.

ישקיף בהשקפה כללית וישא ידעו על מקרי השנה ועל תוצאותיהם, על שאלת היהודים כעת חיה, על חיי עמנו בארצות לגוייהם, ועל עניניהם העומדים על הפרק בבית ובחוץ, וכאלה רבות.

יכיל מאמרים מכל מקצועות התורה וההכמה, אשר יסודתם בדברי ימי עמנו, ובאורים במקרא, משנה ואגדה, תולדות אנשי עם תמונותיהם, בקרת ספרים, וכאלה.

שנה שליטית, תרס"ב.

הכינו וגם חברו בעזרת סופרי הדור

נ. סאקאלאוו.

ווארשא

בדפוס של נ. סאקאלאוו.

שנה תרס"ב לפ"ק.

„СЕФЕРЪ-ГАСНОН“

Историко-Литературный Ежегодник.

Издание Н. Соколова.

ВАРШАВА

Въ типографіи Н. Соколова, Маріинская 2.

תכן הענינים

קו-הישר. מאמר ראשי.
נ"ם. 31—3
מספורי החסידים.
י. שמינבערג. 44—32
משורר לאומי. תולדות המשורר ד"ר י. קאמינער
(עם תמונתו). חיי קאזענעלסאהן. 68—45
וו. סולוביוב ויחוסו לשאלת היהודים
והיהדות. (עם תמונתו).
מ. נ. סירקין. 81—69
זכרונות ימי נעורי. החסידים.
א"ש פריעדבערג. 101—82
שתי קערות. שיר.
דוד פרישמאן. 105—102
ומדר-ליל. שיר.
ק. א. שפירא. 105
ר' מאיר איש שלום. תולדות ותמונתו.
ד"ר ש. ברנפלד. 112—106
ליעקב. שיר.
י. קפלן. 117—113
עולם חסד יבנה. השקפה היסטורית.
ד"ר ש. ברנפלד. 144—118
בילה המשגעת. ציור.
י. ברשדסקי. 149—145
מושך בעול. ציור.
הנ"ל. 158—150
לשאלת התרבות.
ד"ר מ. י. ברדיצבסקי. 164—159
בעד מגבעת. ציור. -
א"ו ראבינאוויטש. 169—165
הביתה. ציור מקורות התפתחות התנועה
הציונית ברוסיא הקטנה.
ש. ל. ציטראן. 185—170
שמעיה המשגע. ציור.
ניסן מורב. 194—186
שתי הלחם. ספור.
יבנה"ו. 215—195

ברית מליה. אידיליה מחיי היהודים בסבריה.
שיר. שאול משרניחובסקי. 232—216
לדמותו הרוחנית של י. ל. פרץ. למלאות
יובל שנים כיום הולדו. (עם תמונתו).
י. קלוזנר. 239—233
אנחות הגבור. שיר בפרווה.
ה. ד. נאמבערג. 245—240
שירה חדשה. (חזיונות וסגנונות" מאת ש.
משרניחובסקי. ספר שני. תרס"א. הוצאת
תושיה"). א. י. פאפירנא. 263—246
קרית ספר. I. דברי זמר. II. מעמק עכור.
III. כמרידות החיים.
ד"ר מ. י. ברדיצבסקי. 274—264
לתמונת ר"א שולמאן. תולדותו ותמונתו.
י. י. ווייסבערג. 280—275
ר' יחיאל מנדלסון. תולדותו ותמונתו.
דוד צמח. 302—280
מחזות עתיקים. I. ערכה חבוטה. II. צאן קדשים.
ד. י. זילבערבוש. 308—303
מפני מה מאריכין ימים? מעשה שהיה.
י. דינעזאהן. 327—309
ארץ הפלאות. שיר.
א. ש. שמיין. 329—328
סוד המחיה הטבעית וערכה בחיי האדם.
ד"ר ד. שפירא. 344—330
לפני רודף. (תמונה מחיי בני עמנו בסדינת
רוסיניא). א. זינגר. 355—345
עלים לתרופה.
ע"ו. מארלאווסקי.
עם הוספות והנהגות מאת
הד"ר גאממליעב. 371—356
ר' יצחק יעקב ווייסברג. תולדות ותמונתו.
יחזן. 375—372
הגבנת. ספור.
ש. א. ש. 384—376
מודעות.

ר' יחיאל מנדלסזון.

הרבה חכמים וסופרים נלקחו מאתנו במשך השנים האחרונות אשר ספרתנו מנהמת עליהם כיונה, אך ע"פ רוב החכמים האלה הקדישו א"ע מתחלה לעבודת הספרות לשם איוז מטרה חמירת, ואם יש ביניהם אחדים אשר זכו באחרית ימיהם לעסוק בה גם לשמה, הלא רק מקרה הוא ומולם גרם, אבל חכם וסופר שהקריב את כל הונו הרב ואת כל כוחותיו המוסריים והגופניים על מוכח אהבתו אל הדעת, שכטל ושהמית א"ע על דברי חכמה במלא מוכן המלה, מבלי לבקש חשבונות אחרים, מלבד השגת השלמות ושמרו ענותנותו ונקיות דעתו לא הוה נחא לו אפילו בפרסום שמו — דבר כזה הוא חזון בלתי נפרץ בתולדות חכמי ישראל שבדורנו ואפילו בדורות שעברו.

אדם גדול ומופלא בתכונת נפשו, ענו ומצניע לכת כזה היה דודי ר"י מנדלסזון ז"ל, אשר את דברי ימי חייו אני נוהן כזה לפני הקוראים ע"פ הציונים אשר נשלחו לי לבקשת מית דורתי, היא אשתו של המנוח, כתובים בשפת אשכנז צחה וערוכים בטוב מעט ובסדרים נכונים, כראוי לאשת חבר אמתית.

אביו של ר"מ היה הגביר המפורסם ר' דוד מבל מלובלין, בנו של ר' יוסף מאותה העיר, מנוע הגאון ר' זכריה מנדל, בעהמ"ח ספר „באר היטב". ומנורת זכריה" בכ"י. אשתו הראשונה היתה חשוכת בנים ורק מאשתו השניה, בת טובים ועשירים מופלגים מסשפחת נימרק, נולדו לו שני בנים ושתי בנות. כאשר יצא ר"מ לאויר העולם (כ"ד אב תקפ"ד) כבר היה אחיו הגדול, אבי אמי ר' זכריה מנדל, בעל אשה, ואביו אשר אהב את בן זקונים זה מכל בניו — איש בא בימים. אחרי עבור חמש שנים מת ר' דוד מבל וישאר ר"מ תחת השגחת אמו האלמנה, ואחיו בלוית אחד מראשי העדה, אשר נתבנה לאפמרופוס על הילד הרך ע"פ צוואת אביו המת, ועוד אחדים מחשובי העיר חברו יחרו להשגיח על חנוכו. מהעזבון הרב, אשר הניח אחריו אביו, עלה על חלקו כמאת אלף ודוכים פולנים, סכום גדול מאד לפי ערך תרכוש בימים ההם, אפס מלבד העושר העובר הזה היה ר"מ גם בעל נכסים נצחיים, בעל כשרונות נעלים ונפלאים, והם שעמדו לו אח"כ לערם תסודיות של סדע, שאינם נקנים אלא ליחיד סגולה ומחונני הטבע. כאחיו וכאמו, כן גם שאר קרוביו והנלויים אליו באהבה היו אנשים יראי אלהים, נוצרי תורה ומדקדקים במצות, חונ מכם היה צר ומוגבל ולא יצא אף כמלא פסיעה מתוך החלל המצומצם, שהתרכזו אצל הגברים בד' אמות של המסחר וההלכה ואצל הנשים — בארבעת הכותלות של הבית והחצר. מוכן איפוא מעצמו, כי גם ר"מ חונך מנעוריו על ברבי התורה והדת באדיקות יתרה ועד יום עמדו על דעתו לא מעט מעט מזון רוחני אחר, מלבד לחמה של תורה. בן שלש נשלח אל „החדר" ללמוד קריאת שפת עבר ואז כבר החל כשרונו לבצבץ ולהראות. בעלותו בזמן קצר על חבריו הגדולים ממנו; בן חמש התחיל ללמוד חמשה חומשי תורה, ודרשתו אשר דרש מעל השלחן, כפי מנהג הזמן ההוא, במעמד אפמרופסיו וקהל הקוראים וכל בני גיל, העומרים אותו מסביב עם מורם כראשם, הפליאה את כל שומעיו. אז לקחו אותו מן החדר הזה ומסרורו לחדר אחר גבוה ממנו,

אשר שם למד תורה ונביאים ובכל שבת ושבת בא חליפות פעם אל אחיו ופעם אל אפטרופסו או אל אחד מהב"ב החשובים שבכ"ר להנחין בלמודו, וינחל כבוד ותהלה למכביר; בן שמונה פנה לו אחיו שני חדרים במדור התחתון שבביתו ויספח אליו מורה מיוחד, אשר קבל שתי מאות רז"כ בשכרו מלבד מעון וארוחה, ללמדו תלמוד ופוסקים במושב שני חברים לקים מאמר חז"ל: אין התורה נקנית אלא בחבורה, וגם נער העמיד על ידו לשרתו, כמנהג העשירים, וישב רי"מ ויתעמק בעמקה של ההלכה בחכמת שני רעיו, אך הוא הצטיין מכלם בשאר רוחו וביושר שכלו ויהי מהשלשה הכי נכבד. ביחוד דבקה נפשו אחר שפת קדשנו, ובהיותו בן עשר שנים כבר ידע בע"פ את כל ספדיק ורוב כללי הדקדוק; גם רוח השירה כבר נצנצה בו אז והשיר אשר שלח לאחיו בתור מנה לחג הפורים היה על דעת מביני דבר ראוי לצאת מתחת עמו של משורר מומחה. בבית המדרש אשר התפלל בו בכל יום שחרית וערבית היה בחור עני אחד ומאיר שמו, אשר התפרנס מממכר ספרים, שהיה מחור עמם על פתחי העשירים שבכ"ר. הבחור הזה הביא לו באמתחתו ספרי השכלה שונים והוא קנה אותם מידו בכסף מלא. עד מהרה כלתה פרוטה מכיסו. יען כסף חקו, שהיתה אמו מעלה לו סלרין (זאלאר) ⁽¹⁾ מדי שבוע בשבוע לכלכלת צרכיו הקטנים ואשר חלק גדול ממנו היה מפור מקודם לאביונים ולשאר דברים של צדקה, לא הספיק לו עוד לשלם את מחיר הספרים הרבים, אשר בלע, כבלוע איש איזה מאכל תאוה. וכאשר הרבה רי"מ לעסוק בקריאת הספרים האלה, כן הוסיף הבחור להמציא לו בכל עת ספרים חדשים וגם ישנים, ואחרי שביום לא הורשה לו להנות בהם, כי היה לו היום מוקדש ללמודי קדש, להרצות מדותיו לפני רבו בברור ההלכה, קבע לו עתים להעבודה הזאת מתחלת הנשף עד חצות הלילה, ויש אשר מנע שנה מעניו עד אשמורת הבוקר, אם היה הענין מושך את הלב. נחוץ להעיר, כי למד התלמוד ע"פ דרכי ההוראה הנהוגים בזמן ההוא. לתלות הרים בשערת פלפולים יבשים ונעדרו לחלוחית ההגיון, לא היה מסוגל להתפתחות כשרונותיו הטבעיים, שכל כחם לא היה אלא לספוג הרבה ובנקל, ומובן איפוא מאליו, כי רי"מ לא יכל למצוא חפץ באקביליבריסטיקה רוחנית כזאת, המתישה רק את כחות הנפש, מבלי להוסיף להם דבר מה, ובכלליו עינים חכה עד אשר יעבור היום ויהיה באפשרו להתמכר בכל נפשו לספריו האהובים בסתר הלילה, בזמן שלא תשלוט בו עין חיים. באופן כזה סגל לו רי"מ ידיעה גדולה ונכבדה בשפת עבר ודקדוקה, והקריאה התכופה בספרים שונים מגדולי הסופרים עשתה אותו לאביר הסגנון העברי עוד בראשית ימי עלומיו.

בימים ההם דבקה ספחת בבשרו, אשר ממנה היו תוצאות למחלות עזות ונצחות, שהרסו את כל עמודי גוו ולא עזבוהו עד יומו האחרון, כי לא נותרו הרופאים לרפא את הנגע עד היסוד ויהי כרקב בעצמותיו. כאשר מלאו לו שלש עשרה שנה בא בברית הארושין עם בת אחיו הבכירה, אשר מתה אח"כ עוד במרם היתה לו לאשה. אם מות כלתו הראשונה השאיר בלב הנער רושם עמוק ונכר או הוא עבר עליו בהיסח הדעת, קשה הוא להכריע. במקרה ראשונה אפשר היה לחשוב, כי בהיותו שקוע ראשו ורובו בעולמו הפנימי, אשר השתרע לפניו אז בכל הודו והדרו, לא השתתף כלל בכל הנעשה מסביב לו, כאלו היה בן עולם אחר, שאין לו שום שייכות אל הבלי העולם השפל עם ששונ ויגונו,

⁽¹⁾ ויקרא רבה.

תענוגיו ומכאוביו, אולם אחרי ההסתכלות בעין פקוחה נראה, כי לא כן היה. לעתים ידועות פחו עליו יצרו ואז היה משפר נרמיה. אחיו ואמו לא חסו על כל הן לקנות עבורו בנדים נאים ויקרי המחיר, אבל הבגדים האלה לא היו תפורים ע"פ חוקי המדה, והוא דרש שילבישוהו דוקא ע"פ הגזרה החדשה כדרך שהיו לובשים שאר הנערים אשר כגילו מבני הנאורים שב'עיר. תספרתו היתה עשויה עד כדי נמילת הזוג ומשני צדעיו ירדו שתי פאות ארוכות, כפי מה שהיה נהוג אז אצל היהודים האדוקים, ויהי לו הדבר הזה לשורש פורה כעם ותגרה, בכל פעם שהיה רואה בכואה שלו במראה ובשורתו אז לנגד עיניו את מראה פני חבריו הקטנים, שהיו מגדלים בלוריות מסולסלות וסדורות תלתלים.

מורו החדש אשר לקחו לו במקום המורה הראשון, איש משכיל ונאור, שהיה אח"כ שנים רבות מורה לשעות בעיר הבירה ורשא ונודע שם לכל בשם ר' סנדר רב, נתן היתרון ללמודי שפת קדש על למודי גפ"ת, ובוה אמנם הפיק ממנו רצון, אך לא היה מרוצה לו בשביל דרכו להפיח כזבים ולחרחר ריב. הוא ידע, כי תלמידו היה בקי בספרות העברית יותר ממנו ויחשוב מומה לבצר עמדתו ע"י מלשינות ודלמויות. פעם אחת מסר עליו דברים כי הוא עוסק בספרי מינים, ויבוקש הדבר וימצא ויתן את הדין, ומן היום ההוא לא יכל עוד דברו לשלום ועברתו היתה שמורה לו עד אשר פטרוהו לביתו והחזירו את המורה הישן למקומו ולמשרתו, והא המורה ר' ליבוש בן הסופרת, אשר לא זו מחבבו ויוכרהו תמיד לטוב כרגשי תודה וברכה, ושממנו היתה שומה, כי אחרי הפכו עורף לספרי התלמוד בימי עלומיו, שב בימי עמידתו שנית להתרפק עליהם באהבה ובחשק נמרץ.

בחבה יתרה הנה אז בספרי רשב"נ, ריה"ל, הרמב"ם, ר"י עמדין, ר"צ חיות, שד"ל, ש"י, ריב"ל, ר"ש בלוק, ר"ה ויזל, ר"מ למרים ועוד אחרים, אך מכל מה שהופיע אז בדפוס, מספרי טובי החכמים העוסקים באיזה מקצוע נכבד בחכמת ישראל עד ספרי פרחי ההשכלה שבדורו, לא הניח דבר אחד שלא השתמש בו למטרת הרחבת ידיעותיו. לרגלי העבודה הנפוצה הזאת ובעקב מעוש השנה וישיבת קבע היה חש בראשו תדיר ואחרי שלא יכל להשיג לאחרים את כל מה שמלא כרסו בו, מיראתו שמא יחשבוהו למקצץ בנמיעות, התעוררה בו הנטיה להתבודדות והסתפקות במה שיש לו בקרבו פנימה, מבלי לקבל שום השפעה מן החוץ. בעת ההיא, בהיותו נער בן חמש עשרה שנה, אירע לו פעם אחת מקרה משמח לב. הסופר הנודע בשמו ר' שמחה רבישובר עבר למסעו דרך עיר לובלין ונקרא לאכול סעודת שבת אצל אחיו, אשר אורחים רבים היו סמוכים תמיד על שלחנו. בין תבשיל לתבשיל נכנס הסופר הזה למייל עם רי"ם בדבר חכמה וישתומם לראות בעלם הצעיר דעת וקנים בכל דבר הנוגע לספרות ישראל, ולא יכל להתאפק מבלי להגיד לו את שבחו בפניו נגד כל המסובים, ואותו היום נטל רי"ם כתר "עליו" ויצא שמו לתהלה בכל העיר.

איזה זמן אחרי כן ארש לו את בת אחיו השניה, אשר עמה ראה חיים נעימים עד יום מותו. אז כבר יצא טבעו בעיר ואנשי עדתו כבדוהו לא לפי שנותיו, כיא כאדם חשוב ונכבד בנוכרין, ואף הוא נהג מסול בעצמו, כראוי לבר אורין ובעל נמוס, ויתרחק מן הכעור ומעשה נערות ולא עשה דבר שלא לפי כבודו. עוד פעם אחת אנה לו מאורע של חדרה. הוא היה נוהג להביא עמו בערבי שבתות איזה עני הנגן מביהמ"ד לאכל אתו לחם. והוא יומא נודמן לו איש אחד יליד גליציה, יהודי כשר וישר, שבעון הברחת המכס יצא דינו להחבש בבית האסירים משך שנה אחת, בכל ערב שבת עם חשכה יצא לחפשי

ובמוצאי השבת אחר צאת הכוכבים שב אל בית כלאו, כן עשה בכל ימי החרף וארוחתו נתנה לו מאת אמו של ריימ דבר שבת בשבתו. קודם הפסח מת שר בית הסוהר והשר החדש אשר קם במקומו, איש קשה ורע מעללים, לא הוציא אסיריו בכושרות לימי מועד ושבת. כשהגיעה השמועה לאוני ריימ כי שערי בית הסוהר דבקו זה בזה ועל היהודי לשבת במאסר גם בלילי פסח, התעצב מאד אל לבו וישת עצות בנפשו איך להריר את החבוש. היה שם איש אחד וקלאביר שמו (על שם אומנתו הראשונה) שהיה עני ונתעשר ואחריו עלותו לגדולה הרבה לעשות צדקה וחסד וביחוד עסק במצות פדיון שבויים, כי היה לו הכרות עם פקידי העיר עוד מימי עלומיו, בהיותו מנגן בכלי שיר ויוצא ונכנס בבתיים, אך את האספקלמור (אינספקטור) החדש לא ידע. ויהי כראות ריימ, כי אברה עצה ממנו וימלך עליו לבו ויכתוב אל העשיר מכתב מלא תחנונים, ודברי המכתב פעלו על העשיר פעולה נמרצה כ"כ עד אשר נתמלא רחמים ובהדי פניא דפסחא הלך אל השר להתחנן לפניו על היהודי האומלל. השר לא קפץ רחמיו ואחריו הפלת ערבית הביא העשיר בכבודו ובעצמו את האסיר לבית ריימ, אשר צהבו פניו מרוב שמחה.

כן עברו על ריימ ימי הילדות בעמלה של תורה עד הגיעו לשנת השמונה עשרה. אז החלו לחשוב מחשבות ע"ד חתונתו עם העלמה אשר רצתה נפשו בה, כי עד היום ההוא לא יכלו להגביל את מועד החתונה. מפני שהעלמה היתה עוד עולה ימים מאד ומטעם הרשות נאסר כל איש להשיא את בתו קודם שהגיעה לפרקא הוא שנת השש עשרה. פה נצרך להוכיח, כי גם לאחרות של ריימ היתה אז בת ראויה לנשואים, אשר התקנאה בחברתה ואמרה, כי אם יהיו להכנים את הצעירים לחפה קודם הזמן המוגבל תלך ותלשין בסתר. ועוד זאת, כי בשנה ההיא יצאה הגזרה לקחת יהודים לצבא ותורעו כל הארץ מפחד הרסקיפולן¹ (דיסציפלין) הקשה ואורך זמן העבודה, ומיראת העונש אשר הוטל ע"פ חוקי המלכות בעד נשואים שלא בעונתם גמרו אומר לעשות את החפה בחדר סגור ומסוגר אחורי תרסים מוגפים ובמעט קרואים מקרב בני המשפחה. ויהי כאשר נפלו ההברה, כי ריימ עשה הלולא לבתו בסתר ותהום כל העיר, יען כי חשבו יושבי המקום כי מאימת עבודת הצבא נעשה הדבר ודנו קו"ח בעצמם: אם העשירים צריכים לעשות כזאת בחשאי, מה יעשו העניים? ורק אחרי אשר הגיע הקול לאוני הפקידים ונפרעו מן העוברים בגלוי, חגגו את חג החתונה ברוב פאר ובמשתה ושמחה שבעה ימים רצופים, עד כי היה למלה בפי ההמון, שהתקבץ לראות במוטומי חו"כ: מי שלא ראה את שמחת ריימ ביום חתונתו לא ראה שמחה מימיו. הדבר הזה היה בירח סבת בשנת תר"ב.

שבועות אחדים אחרי נשאו את בת אחיו בא ריימ לפני ישיבת הממונים על אותו דבר להבחין, אם הוא ראוי לעבוד עבודת הצבא, ואחרי אשר נבדק מאת הרופאים יפה, נודע, כי מכף רגלו ועד ראשו לא היה מתום בבשרו. עד היום ההוא לא ידע איש את דבר מחלתו, כי לא הגיד ריימ לשום אדם מזה מאומה ורק בכואו אחיז בכל יום ויום לאכל פת שחרית על שלחן אחיו ראו כל אנשי הבית. כי המזון שהכנים אל קרבו נהפך בכני מעיו עד שחור והקיא מיד, והמחלה הלכה הלך וגבור הלך והתפשט על כל אברי גופו הפנימים עד אשר נעשה כלו כגברא קטילא. חולי האצטומא, חולי הכבד, צלחתא

¹ (תנחומא ויקרא).

(מינרנע) ⁽¹⁾ ושאר מדוים רעים ונאמנים התמלאו עליו יחדו לאכל חצי בשרו, גם אחיות עיית (קראמפף) נלוותה עמהם באחרונה לגדוש את סאת מכאוביו ויבואו הרופאים ויתיעצו על צפניהם וירבו עליו סמי תרופה שונים, אך לשוא.

למרות כל זאת לא פסק פומיה מנרסא כל הימים וגל הלילות ועוד החל ללמוד שפה אחרת. מורה פולני בא אליו יום יום ללמדו את השפה הזאת, אך הוא לא המה און לדברי המורה ורק בעצמו קבץ לו פעלים לתורת השפה עיף דרכו הוא ויעסוק בה בשקידה גדולה, כאשר עסק בלמוד השפה העברית בשעתה. אז החלו כל יודעי שפת עבר שבעיר להשכים לפתחו (לבוא אל בתיהם הם לא נתנה לו רשות. וגם מלבד זאת היו עוד הרבה דברים שלא היה רשאי לעשותם, ד"מ ברבע הנוצרים לא דרכה כף רגלו מעידו, אף כי יפה ומבונה היה חלק העיר הזה שבעתים על מוישב בני ישראל וגם ננות ופרדסים היו שם לרוב והאוויר זך ובריא, בעת אשר ברבע היהודים אשר שם היה ביתו היו החוצות מלאים רפש וצואה והאוויר מעופש ומחניק). אחרי חתונתו וגם לרגלי מחלתו הנצחת הפקיע אי"ע מעט מעט מהשעבוד הנמרץ לחומרי המקום. ותחת אשר עד היום הוא הורשה לו רק לעשות קפנדריה לביהמ"ד, נתנו לו עתה כפעם בפעם לשוח ברחובות קריה ולהכניס אל ביתו רבים מאנשי בריתו, אשר היו מחשבותיהם כמחשבותיו, ויבואו הצעירים על הזקנים, ריפ שיפר, רח"י מינץ, ר"ל גרינפעלד כותב הקהל, בנו בריש ומשנתו דוד, שהיה אחיכ רופא אצל דנציג, ריי רייפמן ורבים כמותם. כלם משכילים וסופרים מיבהקים, ובכל פעם אשר נועדו יחדו בצותא חרא היתה שיחתם רק בעניני חכמה ומדע.

אבל גם למרות התרת רצועת ההתבודדות והתערבותו בין הבריות לא הוקלה מחלתו ורק עוד גברה עליו ביתר עז. בראשית ימי האביב שלחוהו הרופאים למעיני התרופה בבוסק אשר בפולניה, הסמוך לקראקא, ומתנסיעה הראשונה הזאת היו תוצאות גדולות ונכבדות להשתנות ארצות חייו בעתיד. ההליכה בדרך רחוקה וראית פנים חדשות ועירות קטנות וגדולות עשו רושם כביר על לב האיש הצעיר, אשר כל ימיו ישב סגור בחדרו ולא ראה אור התבל. כשני ירחים ישב שם רי"מ בחברת אשתו וחמותו ושני הנערים המשרתים אותם, והישיבה הארוכה מעטת אמנם את הממון, אך לא הראתה שום שנוי למובה במצב המחלה עד שנמרו אומר לסור בחזירתם אל העיר הקרובה קראקא לשאול בעצת הרופאים המופחים אשר שם. בקראקא התודע רי"מ אל קרובו התורני והבלשן ר' איצעלע מיוס, אשר ביתו היה בית ועד לכל המשכילים ואדירי הספרות שבעיר ההיא, שם עברו תחת שבט הבקרת כל יצירי הרוח החדשים בכל מקצועות הספרות השונים; שם סיירו את כל נכסי ההשכלה ובדקו את כל הנביות (בלימהען)⁽²⁾ הרעות והמובות שנשואו מעת לעת מעץ הדעת ושם נוכח ריימ, כי שפת עבר בלבד אינה מספקת לאדם הדורש דעת למלאות תאוותו, ולמרות מחלתו התגבר כארי להוסיף עוד שלמות על השלמות אשר קנה לו מכבר, ומן היום ההוא היתה לו השפה האשכנזית המפתח לכל שערי החכמה.

ומצות הרופאים חוקה על ריימ ללכת למעינות החמים אשר בקרסלבד, ויקרא

⁽¹⁾ פיין מרוך ללמ

⁽²⁾ פ"ו, מ"ה.

לאחיו ולאמו למכס עצה עמם, ואחרי עבור שלשה שבועות עזב רי"ם את מיזם וחבריו, אשר קשתה עליו הפרידה מהם, וילך בלוית אמו וחמותו שבועה; אחדים לפני חג הסוכה לבוא קרלסברד. תחת להשתמש ברפואות, בחר רי"ם לבלות את ימי שבתו בקרלסברד בקריאת ספרים בשפת אשכנז ובשובו לביתו באמצע החורף לא נראו עקבות חזרה למוטב במהלך חליו. אבל פסיעה נסה לפניו בירידת השפה האשכנזית. גם במשך ימי החורף עמדה המחלה בכל תקפה ולא הרפתה ממנו אף מעט מועיר. רופאים רבים וביניהם גם הומיאופתים נקראו אליו לנהות ממנו מזור, אך כל עמלם היה לריק ובין כך וכך הוסיף רי"ם להשקיע א"ע בלמוד לשונות אשכנז, פולנית וצרפתית וגם משפת עבר לא הניח את ידו ויחליף כח ברוח על חשבון בריאות גופו. הרופאים אמרו כי קשה לרפא על רגל אחת מחלה, אשר כבר הכתה שרשיה עמוק עמוק, ורק נחוץ לנסוע לקרלסברד פעמים אחדות, ורי"ם שמח על מוצא פי הרופאים שמחה גדולה, כי היה הדבר מהתאים גם לחפצו, וכאשר רק עבר החורף והאביב החל לשום משמרו בארץ כבר נעשו הכנות לנסיעה חדשה לחו"ל ובפעם הזאת ארחו לחברה אתו אמו הוקנה ועוד איש צעיר לימים אחר, אשר נלווה עמו ללמוד גפית בחברותא.

בקרלסברד היה רי"ם בפעם הזאת עוזב לנפשו. אמו הוקנה לא היתה בקיאה בעניני רפואות ולא ידעה מה דרוש לתרופה מסודרת ואת האיש הצעיר, אשר הלך עמו, לא מצא רי"ם כדאי והגון להכניסו למחיצת החבורה, שהוא היה מיסב בה. כי היו האנשים האלה מבני העליה ומהמוכחרים שבחברה, כלם חכמים ונבונים מוכבדים ובעלי צורה, אשר נקבצו ובאו מכל קצות התבל לשתות חמי קרלסברד, ורי"ם היה הרוח החיה בכל אספותיהם בגלל ידיעתו הרחבה בספרות ישראל, וכיכ גדלה חבתו לפני מכיריו החדשים, עד שאיש עשיר אחד מאוריסא, שלא היו לו בנים, חפץ לאמצו כבן לו ונצטער מאד על שהקדים להביא לביתו איש אחר, שלא היה כלבבו. מבחר שעות היום כלה רי"ם בחברת האנשים האלה ובלילה ישב והגה בספריו עד אור הבוקר, למלאות את אשר פגם בלמודו ביום משעה לשעה, ושני מורים לקח לו ללמדו אשכנזית וצרפתית. מובן מעצמו כי באופן כזה מן הנמנע היה, שהביא לו התרופה איזו תועלת ממשיה, כאשר גם היה הדבר באמת. משם הלך רי"ם לפרנצסברד לאסותא בחר אסותא (נאכקור) וגם שמה התנהג כמנהגו בקרלסברד. באר, עד שבשובו לביתו בחדש אלול לא נראה בו שום סימן של רוחה. כבחורף העבר כן גם בחורף הזה עוד פשתה המחלה והלך הלוך וגדול, אבל לעומת זאת ובה במדה רחב ונסב חוג ידיעותיו בשפת עבר ובלשונות העמים ובשאר עניני חכמה ומדע. ככל לומר מעצמו לא קבע לו מקצוע מיוחד לענות בו, רק נסה את כחו במקצעות שונים ובכלם עלה והצליח לתועלתו הרוחנית ולהפסדן הגופני.

באביב הבא נסע פעם שלישיית לקרלסברד בלוית אשתו ואחיו אשר דקדקו עמו היטב לשמור את מצות הרופאים בדיוק נמרץ ובפעם הזאת גם עלתה לו תרופה פורתא, אולם יותר מנסיעותיו לחול היה חביב עליו הראיון עם מיזם ובני בריתו, בלכתו ובשובו דרך קראקא ובכל פעם התעכב שם איזה שבועות לבקר שמה באספת הסופרים ולישא וליתן עמם כמורם של הספרות. אחרי לכתו גם בפעם הזאת לפרנצסברד לקנות תרופה שב שנית בחדש אלול לעיר מגורו. בחורף ההוא הוטב מצב בריאותו, עד שלא יסף עוד לנסוע למעיני הרפואה בימי הקיץ שבאו אחריו, ובשלהי דקיטא ילדה לו אשתו את בתו היחידה, אשר שמח עליה שמחה בלי מצרים.

אף כי עוד לא נרפאה המחלה כלה ולפרקים ידועים עוד השתערה עליו בכל תוקף

עברתה, בכל זאת היו ימים, אשר לא הפריעה אותו מעבודתו הספרותית. בימים כאלה כתב מאמרים רבים ושונים ולפעמים נבראו לשעתם גם שירים. ילידי רעיוניו אלה וביניהם גם מאמרים שלמים כמו „חיי לוקורגוס“, „תולדות שמואל“, „לנבונים עושר“ ועוד רבים כמוהם לא ראו אור הדפוס. כי רובם נדונו ממנו בשרפה באחרית ימיו ואיזה מהם נאבדו בימי מלמולו. — אז התחיל ללמוד גם לשונות עמי קדם וקרא ושנה הרבה בספרי הרומים והיוונים ותורת הפילוסופיה לוגית היתה שעשועיו. גם ידידיו מכבר באו אליו כפעם בפעם לבקר, אך הם לא יכלו עוד למלאות לו את החסרון המרגש בעונג הרוחני, אשר הורגל לשבוע בחברת מכיריו בחו"ל. בתחלת האביב קפצה עליו עוד מחלה אחת או אחת שהיא שתים: ספחת שיש עמה קדחת ותאריך בשלשה שבועות. אחרי שובו לאיתנו קרב המועד שבו היה צריך לגלות מעל שלחן אחיו הוא חוהנו ויחל לעוץ עצות ע"ד הקיעת יתר לעצמו. לתכלית זאת העלו עוד קומה אחת על הבית שהיה דר בו אחיו ויהיו לו שם ארבעה חדרים מרוחים למענו, מלבד חדר המבשלות, והחדרים היו מקושטים בכל פאר עם שמי קורה מכורים (שמוקדקקן) וכותלות מכוסים בטפמאות וגם כלי הבית היו מהודרים מאד, עד שלא היתה דירה נאה כמוה בכל העיר. נקל להבין, כי חיים של עושר וכבוד כאלה מבלי לקמץ בשום דבר, הוצאות הדרך המרובות, שכר רופאים וסמי תרופה, שכר למוד למורים וקניית ספרים יקרי המחיר ובאחרונה בנין הבית עם כל תקונו וכלי תשמישו — כל אלה, בשעת במלה גמורה מכל עסק ומשלח יד, מחויבים היו ע"פ טבע הדברים לבלוע ממון הרבה ולעשות נקב גדול בצרור כספו, אפס כל זמן שעוד לא נתרקן הכיס עד היסוד בו, לא שם רי"מ את לבו לזה. כי בהיותו מפונק מנוער ואמון עלי שפע ומותרות ובהיותו מראשית ימי עלומיו רחוק מעמל החיים והמלחמה התכופה בעד הקיום, לא עלתה על דעתו כלל, כי יש אשר גם באר הכוזב מימיה, אם מרבים לשאוב ממנה. עד הזמן שהוא היה חי, כאמור למעלה, בעולם אחר, ואם רק נהנה לו לטייל בעולמו זה כאות נפשו, מבלי לשום מכשולים על דרכו, היה עלו ושמח כהינזק שעושים לו רצונו. ומעצורים לא היו לו עוד משום צד, כי כבר היה לאיש עומד ברשות עצמו, שאינו צריך לתת דין וחשבון על מעשיו והליכותיו. בסוף הקיץ ההוא, יום אחד אחר יוה"כ, יצא דבר מלכות על כל היהודים יושבי פולניה לפשוט את בגדיהם הארוכים וללבוש בגדי אירופא גם להקיף פאות ראשם וקנפם, ורק לאלה אשר שלמו מס ידוע, נהנה ארכה על משך שנה אחת. כל הירא את דבר ה' מהר והביא את מכסת הכסף, אשר היה עליו לשלם במחיר פאותיו וקנפו, ורק רי"מ, שכל ימיו היה יושב ומצטער על השחתת תארו מבני אדם, לא חפץ לשלם את המס הקצוב ועוד למחרת היום יצא לשוק לבוש קצרים לכל משפטים וקצוץ פאה, כאורח כל ארעא. את העין הנה לא יכל אחיו לכפר לו עד יום מותו.

בשנה ההיא בחדש מבת יסדרו למו רי"מ ואשתו בית בפני עצמם, אחרי אשר אכלו לחם על שלחן אחיו חמש שנים. מתחלה היה הכל נוהג כמנהגו, ורי"מ, אשר נפשו שאפה תמיד לחדשות והתקדמות, היה שבע רצון מאד מהתקונים, אשר נהניג בביתו לפי רוח הזמן, אך המצב הזה לא האריך ימים. הגעגועים לחו"ל התעוררו בקרבו ויפריעו את מנוחתו ביום וגם בלילה לא הניחו לו לישן, כל הדברים, שהרחיבו מקורם את דעתו, היו לו לזר, גם לאנשי שלומו, אשר באו כפעם בפעם להשתעשע עמו בשיחה ספרותית. לא הראה עוד פנים מסבירות כבראשונה ובכלל התרחק מחברת אנשים וייקר את רגליו אף מכתי קרוביו, ורק לבית הקונדיטון הלך מדי יום ביומו לקרוא בעתונים אשכנזים וצרפתים,

לא מחפצו לדעת את הנעשה על פני תבל, כ"א בכדי להתרנל בלשונות האלה די צרכו. בכדי לקנות גם את לב אשתו ולהטותה אחרי מומתו, החל לספר כאזניה בשבח ארץ אשכנז ובגנות הארץ אשר ישב בה. שם, אמר לה, כגן עדן הארץ לפני יושביה ולא יחסר כל בה, בעת אשר בארץ הסרמטים⁽¹⁾ בני אדם חיים כמו בתופת ונפשי קצה בחיים כאלה עד מות. לו היה הדבר בדורנו, או לא היה האסון גדול כ"כ, כי הלא רק בן עשרים וארבע שנים היה רי"מ באותה שעה, ובהיותו בעל כשרונות היוצאים מגדר הרגיל ובעל חשק מופלא במינו לא נבצר ממנו לגמור בזמן קצר חוק למודו באחת האוניברסיטות שבחו"ל ולכבוש לו דרך בחיים, אשר תעלהו אל מרום האושר, ותנחילוהו כבוד וגדולה, אבל בדור שחי בו רי"מ, שכל דורש דעת היה נבזה ונמאס בעיני הבריות כדבר של תועבה ומכש"כ מי שנכנס לאסכולאות של נכרים, שלא היה לו עוד שום תקנה, מן ההכרח היה שהיציאה למדינת אשכנז תהפך לו לרועץ, אבל רי"מ לא שת לבו לזה, כי תשוקתו עברה כל גבול, כאלו איזה כח נעלם דחפו לדרוף אחרי אסונו בעינים עצומות.

לא יפלא, כי בעקב גענועים בלי חוק כאלה הורע מצב בריאותו מחדש. כאב הראש אנוש מאד ושאר חליים רעים שבו לענותו כבשנים הקודמות, גם בתו היחידה, ילדה רכה וענוגה, צריכה היתה רפואה יסודית, ותחזק עצת הרופאים למחר לשלחם שנית לבוסק, אבל בפעם הזאת לא נחה דעתו של רי"מ מהנסיעה למקום קרוב בפנים המדינה, כי הוא כבר יעץ בלבו אחרת. ישיבתו שבועות אחדים בבוסק ואח"כ בסולין הסמוך לא הביאה לו שום תועלת, וכאשר באחרונה יצאה מגפת החלירע להפיל חללים, הוכרח לברוח על נפשו. רופא המקום, יהודי ממשכילי הדור הישן, תלמודי ויודע שפת עבר, התקרב אליו, באהבה וידידות ויפציר בו לדחות את נסיעתו מיום ליום, עד אשר חלתה הילדה וכמעט שפרחה נשמתה. בחורף הבא שב רי"מ לעסוק בלמודיו כדרכו, ובעתות הפנאי נפתל עם אשתו נפתולים רבים לפתותה ללכת אחריו לחו"ל ע"מ להשתקע. בתחלה היתה אשתו מהססת, כי רגש פנימי לחש לה, למרות היותה עוד צעירה לימים, כי בעלה הנקרן (פעדאנט) והבלתי בקי בהויות המסחר לא נועד לעשות גדולות בעולם המעשה, אפס אחרי אשר לא הרל מלדבר על לבה השכם והערב ולהרתיו עליה בכמה כרכורים ואמתלאות שיגות, כי רכושם הולך וכלה ואין עוד ביכלתם להרבות בהוצאות כמקודם, וגם לרדת פתאום מגדולתם לא יסכון להם במקום שיש מכירים, בעת אשר בחו"ל, באהרא דלא ידעי להו, יהיה באפשרם לקמץ בהרבה דברים שאיך בהם צורך גמור, מבלי להתנגות בפני הבריות; כי לרגלי החוקים המעיקים בארץ מולדתו קשה לו לאחוז באיזה מסחר וקנין, ובארץ אשכנז, במקום שזכויותיהם של בני אדם מרובות, יעלה בידו למצוא איזה עבודה נקיה וקלה המפרנסת את בעליה ברוח ובכבוד; כי חנוך הילדה היחידה דורש ממנו לעקור את דירתו מן הארץ הזאת, אשר דרכי החנוך אבלות בה עד מאד ושכר הלמוד עולה בדמים יקרים ועוד מעמים ונמוקים שונים, עד אשר לא יכלה אשתו לעמוד בפניהם וכצפרים עפות נדרו מקנם ללכת לארץ נכריה, בתקותם למצוא שם מנוח אשר ייטב להם, אך למותר הוא להגיד בכמה עמל ויגיעה עלתה להם לרי"מ ואשתו להפסיק את דעת הוריהם עם רעיון היציאה. אמו הישישה הביטה על הדבר הזה כעל איזה שעמום ומיחה לא יכל לסבול כלל. כי בנה הצעיר, אשר עליו השליכה את כל תקותיה, יעזבנה לער

⁽¹⁾ יושבי פולניה, תחומא.

וקנתה, גם אחיו וחמותו התאמצו בכל כחם להפרי את עצתו, פעם בדברי פיוס ופעם בדברים כבושים, וירבו עליו רעים לדבר על לבו ולהפציר בו לבלי להעשות עליהם חרפה כזאת, אשר לא תמחה לעולמים, אך רי"ם עמד על דעתו לבלי לזוז ממנה, ואחרי אשר נזכחו כלם לראות, כי כל עמלם יעלה בתהו, הוכרחו לבטל את רצונם מפני רצון רי"ם החזק ובכדי שלא יפטר מהם מהוך כעס ורוגז נתנו באחרונה בשפה רפה את הסכמתם. אז נמנו וגמרו בסוד הפמליא לעזוב את כל הונם ורכושם על ידי הוריהם, להשכיר את חצי הבית וכן גם שתי חנויות גדולות, שהיו להם בעיר בראש הומיות, ולתת ברבית את שארית הכסף, אשר עוד נשאר להם במוזמנים, למען אשר תהיינה להם ההכנסות האלה למקור מחיה במקום מושבם החדש ולא יצטרכו לנגוע בקרן. כל כלי הבית היפים וכל הכבודה היקרה נמכרו בלא מחיר ובתחלת האביב בשנת ה'ר"ח באו רי"ם ואשתו עירה ברסלה אשר בסילויה העליונה לקבוע שם את דירתם על מנת שלא לחזור עוד.

את העיר ברסלה אהו רי"ם למושב לו מפני שאיזה זמן מקודם העתיקו את משמנם אליה אנשים אחדים ממכיריו מבני העליה ומהמפולשים שבדור. שם היה ר' משולם אָרליך יליד לובלין, גבר חכם בעז וסופר מהיר, אשר כרוב החכמים מהדור ההוא, שלא היו נהירים להם שבילי המסחר, נכשל בעסקים רעים וירד מנכסיו ונתארח ימים רבים אצל אחד ממירדעיו בהונגריה ורק אחרי מות חותנו, הגביר הנודע איומן מווארשא, השתקע עם אשתו בברסלה והתפרנס שם ברוח מפטריקון¹⁾ של אביה, אשר עלה לסך חמשים אלף רי"ב; שם היה ר' שמחה ליב אשכנזי, נכדו של ר' משולם, מי שהיה אב"ד בלובלין, שדר מקודם בקטפן, סוחר משכיל וגאון; שם היה עוד איש אחר בשם אָרליך, אשר היה לפני זה סוכן ראשי בבית המסחר של האחים ברנזון בווארשא, וכאשר אמרו עליו המיל לכים בחשאי ונעשה מלא ומדוהן, אבל בניו היו כלם בעלי כשרונות מצוינים; שם היה איש אחד מבראדי ממשפחת מכשפת, ר' שמואל קרנפלד חתנו של הגאון ר"ע איגר, תורני מופלג. בני החבורה המנומרה הזאת, אשר זרם הזמן נתשם מעל רבצם בארצות מולדתם והקיאם יחד לעיר הגדולה ברסלה, נעשו אוהבים ולזו והחוט הטאחה אותם היה תושב העיר הזאת, אחד גדול מרובה, תורני ומלומד מר ניסן, איש שהכל בו במלא מוכן המלה, וכל מלי דמטמרן הוו גלין ליה. אמרו עליו על הדיר ניגר שבכל פעם שנחלטה מכנו איוו הלכה שאל את ניסן ולמדה לו. האיש הזה התחבר אל רי"ם באחות אהבה גלויה, כי בו מצא את אשר בקש: הורה והשכלה במקום אחד, בעת אשר עם ניגר לא יכל להתוכח הרבה בעניני קידש ועם אָרליך — בענינים של חול. זה ר' משולם אָרליך היה לעתים הפכפך בדרכיו, הוא אהב מאד את שפת ההונגרים והחליט על הרבה מלות עבריות, שמוצאן הוא טן השפה הזאת, אך חבריו, כמובן, לא הודו לו ובשביל כך רבתה לפעמים מחלוקת ביניהם, אבל המלחמה בשלום הזאת עלתה למרום קצה, כאשר בא לברסלה מודע רי' משולם, אשר אספו אל ביתו בשעת דחקו, ר' פנחס מנדל הלפרן, זה האיש הנעלה ויקר הרוח, בנו של ר' נצילה מלובלין, אחד מהקדושים ומגאוני הדור. רפ"ם, שמלבד היותו גדול בתורה ובספרות ישראל, מלא כרשו גם בהרבה ידיעות חזוניות, דר שנים רבות בקשו אשר בהונגריה ואיזה זמן אחרי בוא רי"ם ואשתו לברסלה. יצא הוא עם בני משפחתו לאמריקה. אחד, אחד עברו בני המשפחה דרך ברסלה ותתאכסנו זמן ידוע אצל ר'

¹⁾ כר"י פאטערליכעס סטערמעכטניס.

משולם, אשר קבלם בספ"י וישב להם כגמולם, בתתו להם על הוצאות הדרך לעשות דרכם הלאה, יותר מכלם התעכב רפ"מ בביתו של רי"מ ובכל ימי שבתו שם לא זזו ידו מתוך ידו של רי"מ, אשר אותו אהב מכל חבריו, באמרו, כי הוא המעולה והמשובח שבכלם. מוכן מעצמו, כי ידיעת בירב לא היתה לכל המשיכילים האלה, כי בימים ההם לא עלתה על דעת שום אדם להכנס לבימדי המדעים אחרי שכבר היה לבעל משפחה, רק רי"מ בקר בפעם בפעם באוניברסיטא בתור שומע. תפשי וגם לקח לו תלמיד ותיק משם, את בן הרב מסנמב אשר בהונגריה, למורה לשונות רומא ויון, אשר קבע לו לזה שתי שעות בכל יום, מן השעה הששית בבוקר עד השעה השמינית, ועוד תלמיד אחר בן הרב מאני טיפולה, אשר יצא אח"כ לפאריז והוציא שם לאור את תרגום התלמוד לשפת צרפת. ספח לו ללמדו שלש פעמים בשבוע פרק ביריעות המכוע. הם עם מר ניסן הציגו אותו לפני הר"ר גינר אשר שמח לקראתו מאד והתפלל על רוחב ידיעתו בספרות העברית וגם הורה לו, כי נכון היה בחפץ לבב ללמוד ממנו מה שנוגע לסגנון הלשון. אחרי זמן מה נפתח בברסלה בית הסימינר של פרנקל על שם מיסדו ר' זכריה פרנקל. אל הבית הזה נמשך רי"מ בעבודות בלתי נראות, כי נעים היה לו להשתעשע שם בחברת מיסדו ועוריו כהר"ר גראץ, צוקערמן וסמולאון, אשר באו גם כפעם בפעם אל ביתו, אף כי רק לעתים רחוקות. בכדי שלא להפריעו מעבודתו, ורק מר ניסן בא אליו בכל יום ויום וישב עמו יחד בקביעות משעה העשירית לפני הצהרים עד השעה השתים עשרה, וכן בא מרי יום ביומו מורו רבינוביץ, אשר התגורר שם למטרת למודו כשמונה שנים ואלכסנדר הוימבלד היה פטרונו ומנן בעדו, והר"ר לוי מחבר המלון הגדול כעברית ולטינית. אחר הצהרים בא מר ניסן שנית ללכת עמו יחד לשוח ברחובות העיר או לבקר בבית עקד הספרים אשר להסימינר. האיש הזה, שלא היה בעל עושר ונכסים ורק קבל תמיכה שנתית מאת אחותו העשירה, שהיתה אמו של הפרופיסור פרדיננד כהן וממנה היה חי, היה באמת איש יקר המציאות, בעל מדות טובות ובעל מחשבות רמות, נדיב לב וחוקר אל תכלית, אוהב אמת ודורש אמת, אוהב את הבריות ומקרבן לתורה שלא לצורך הנאת עצמו. עמו התהלך רי"מ כאח ורע ורוב עתות הפנאי בלה בחברתו.

כן עברו לרי"מ ימי שבתו הראשונים בברסלה בשמוש חכמים ובמושב חברים הגונים ובבטלה גמורה מעסק וד"א, ולולא דאגות הפרנסה. אשר השתרנו עליו, היה הכל נוהג כשירה, אך הכסף אול, הסך שני אלפים ריב. אשר קבל עמו מביתו. הלך המס עד הפרומה האחרונה, למרות היותו מקמץ בהוצאות כפי יכולתו ושאלת מה נאכל עמדה לפניו בכל עצמת הפרוזה היבשה התלויה בה. אחרי אשר נודע לו, כי סוחרים אחדים מברסלה עשו מסחר בשער סוסים וחזירים, אשר הכניסו שמה מפולניה, והצליחו, דרש לשלוח לו משם את הסחורות האלה לנסות בהן את הצלחתו גם הוא, אך כל עמלו למצוא עליהם קונים היה ברי ריק. מדרש ומעשה אינם משמשים יחד בערבוביה. אלא תורה לחוד ופרקמטיה לחוד. מכל החכמים, אשר תורהם היתה אומנתם, רק אחד היה הפלוסוף ר' משה מדיסו שזכה לחכמה שיש עמה מלאכה, ועלתו אין איש, אשר חכמתו עמדה לו לפעול גדולות בעולם העשיה. כל דבר צריך הרגל ושמוש, למען דעת במה להתחיל ובמה לסיים, ורי"מ אשר כל ימיו המה את שכמו לסבול עול תורה לא ידע מזה מאומה ולא יפלא איפוא, שכשם שהצליח במילי דאורייתא, כן היה נבר לא יצלח במילי דעלמא. אחרי אשר נשלחה הסחורה לפרנקפורט ונמכרה שם בהפסד מרובה, בהשתדלות ידיו אשכנזי, נמר רי"מ בדעתו לעסוק בממכר שמרי גורלות, ואף כי כל אנשי שלומו וביתו

מר ניסן יעצו לו לעזוב את מחשבתו זאת, באמרם, כי לא יעלה בידו להשיג את הרשיון מאת הממשלה. בשנים הזכות לסחור בשמורות האלה אינה נתת אלא במנין קצוב, נסע רי"ם אדות זה לברלין עם מכתבי מליצה מאת כל מכיריו הנאמנים בבריתו וישב שם כשלשה ירחים. אך כלעומת שהלך כן שב בידים ריקנות, מבלי להשיג את מבוקשו. בשובו לביתו בלה רי"ם את מבחר עותותיו בבית עקר הספרים אשר להסימנירון ובלמוד לשונות עמי הקדם, אשר בהן עלה אח"כ לתכלית השלמות. כעבור עוד איזה זמן חלה רי"ם ארליך את חליו וילך בראשונה לאסמנדר להתרפא ואח"כ העתיק את מושבו לפאריז¹, מכשפת וארליך השני נפטר מן העולם, אשכנזי היה מרוד בפרנסתו להחיות את שלש עשרה נפשות ביתו, רבינוביץ יצא לברלין והוציא שם לאור ספר דקדוק בשפת עבר ואשכנזי, אשר הקדישו לכבוד מנגנוניו אלקסנדר הומבלד ורי"ם נשאר לבדו בלי מודע ורע, בית ועדם סוגר מבוא, שאין המתוכחים חדל וקול השקלא וטריא העליוה על קנט, היגל ושפינוזה ועל היצירות הרוחניות החדשות לא נשמע עוד, רק מר ניסן בא עוד בדרכו פעמים בכל יום. אפס אחרי שמן הנמנע היה שיהיו שנים יושבים ועוסקים בשיחה עיונית לצותא בעלמא בלי שום מטרה מעשית שלא יהיה להם הדבר סוף סוף לזרא, ממילא מובן שהחלו לאט לאט לחוש איזה רגש של לאות וקוצר רוח, ובין כה וכה הלך הרכוש הליך וחסור, למרות ההתבודדות וההסתפקות במעוט, ועל זה נצטער רי"ם מאד ולא ידע שלו בנפשו. בראותו כי אין עזר, נעתר באחרונה לחפץ אשתו לשלחה עם בתה לבית הוריה, עד אשר יודמן לו איזה ענין המחיה את בעליו. שתי שנים ישבה אשתו בלובלין והוא יגע לחזור אחרי איזה מוצא לפרנסתו ולא מצא. בכל מכתב ומכתב הציע הצעה חדשה, אך כלן מהבל היו יחד, כי לא יכלו לעמוד בפני ההגיון הישר. אז הפצירה בו אשתו לשוב גם הוא לעיר אבותיו ולחיות שם בצמצום לפי מצבם, אבל הוא אמם את אוניו משמוע ורק דרש, שיצאו כלם לקראקא לגור שם, בתקותו, כי בעיר הזאת, אשר בה היו לו הרבה גואלים וקרובים, במח ימצא את אשר יבקש, ויהי כי הציק לה בעלה עד מאד, ולא יכלה עוד למרות את פיו והמכור את תכשיטיה וכלי הכסף והזהב אשר היו לה בעיר מגורי אבותיה, אשר עלו יחד לסך ארבעת אלפים ר"כ, ומחיר החפצים האלה בצרוף שרידי המזומנים לקחה עמה לקראקא ליסד שם בכסף הזה בית-מלוה. בקראקא שכר לו רי"מ חנות סמוך לדירתו הקטנה, אשר צרה היתה מהכיל את כל כלי הבית, שהובאו מברסלה בהוצאות מרובות, ולא היו ימים מועטים והסוחר בשער סוסים וחזירים ובשמרי גורלות נעשה דנוסמות¹ (דיסקאנטער). כמעט החל לנסות את הצלחתו בעסק החדש נוכח שנית לדעת, כי סיפא וספרא אינם דרים יחד בכפיפה. מחסרון ידיעתו את המקום ואת יושביו נכשל באנשים שאינם מהוגים, למרות שאלו בכל פעם בעצת יודעיו ומכיריו, גם החיים בחוג החברה והמשפחה לא היו חיים של אחוה ורעות. כל אחד מקרוביו הראה לו אמנם פנים מסבירות, אך לא היה תמים דעים אתו ולא קרב זה אל זה במחשבה וברוח. מר מיס, אשר גם בפניו נסתמו או כל צנורות הפרנסה, יצא עם בני משפחתו לקאשוויץ, וחולתו לא היה בין כל יושבי המקום איש רעים להתרועע. כשנתיים ימים לשבת רי"ם בקראקא באה לו הבשורה כי אמו נאספה אל עמה, וימטר וישב לובלינה הוא ובני ביתו.

לובלין היתה אז מטרפולין של החסידות ומשכן כבודו של אחד הקדושים, אשר

¹ (פ"ר. דנוסמות או דיוסמות).

פרש את מצורתו על העיר ואנפיה ועל כל ערי הפלך מסביב הקרובות והרחוקות. נקל איפא לתאר את הרושם אשר עשה על יושבי המקום יהודי לבוש בגדי אירופא, מתנהג באשכנזיות ומדבר בלשון אשכנזים. רוב ידידיו ורעיו מכבר, מהם אשר שבקו חיים, מהם עזבו את העיר ומהם אשר נסחבו בורם החפירות והוא עמד לברו באין סבין הגינו ומבלתי היות דעתו ומחשבותיו מעורבות עם הבריות אשר מסביב לו, גם בני משפחתו לא הראו לו פנים של חבה ולא בקשו קרבתו, אף כי התאמץ בכל יכולתו לבלתי היות נבדל מאחיו בארחות חייו ובמנהגיו החצונים, ואפילו אחיו, הוא חותנו, מנע את שאר חתניו (בנים לא היו לו) מבקר לעתים קרובות בביתו וביחוד להרבות עמו שיחה, מיראתו שמא תהו צנורה לפיו עליהם ויטמאו גם הם כמוהו. עד מהרה החלה שאלת: מה לעשות מעתה? להפריע את מנוחתו. לשוב לקראקא או לארץ אשכנז, מקום שם רכושם ועמו יחד כל תקותיהם ירדו למטין, — נגד המחשבה הזאת התקוממה אשתו בכל תקף ועז. קודם כל דבר נצרך היה לאסוף שנית את שארית הרכוש.

ואשתו אשר הנסיון המר הורה לדעת, כי בעלה הוא הרויט נמור בהיות המסחר, השתדלה להיות אשה ואיש גם יחד, ותמכור את חצי הבית והחניות אשר היו להם בעיר לתלקט לאחד אחד את שרידי המזומנים ואת מעט הכסף אשר הורשה להם אם בעלה אחרי מותה ועוד הפעם נצטרפו הפגזות האלה לחשבון הגון. אשר הספיק להם לקנות בית חומה גדול ברחוב היהודים להיות להם למחיה להתפרנס מהכנסותיו, מבלי להצטרך להשען עוד על קנה רצון. בעמל רב עלתה בידה להוציא את הדבר הזה למענהו, ובפעם הזאת גם עמדה לה ההצלחה להשיג בית בול מאד, עד כי היה שוה יולט יותר מהמחיר אשר שלם בעדו. אולם שמש הצלחתם זרחה להם רק עדי רגע וכלעומת שיצאה מרחם משחר כן חזרה מיד לשחרירותה. עוד לא הספיקו להכניס אל הבית את הכלים החדשים אשר רכשו (כלי ביתם הישנים אשר עזבו בקראקא על יד אחד מקרוביהם נגנבו שמה) והנה פתאום נפלה בו דליקה והבית עם כל אשר בו היה למאכלת אש: האסון הזה היה נורא ואיום ותוצאותיו רעות וסרות עד מאד, כי, למען לבנות בית חדש על ערמות השורף, הוכרחו לקחת כסף ברבית אשר אכלה את כל יהכנסות מבלי להשאיר להם מאומה, במצוקה הזאת החלו לחזור אחר קונה, בחשבם להציל באופן כזה לפחות שריד כמעט, אך, כפי הנהוג בעולם, כי צרה אחת גוררת אחריה צרה שניה, קרה אז עוד מקרה אחר, אשר הועיל להותם. הרשיון לשבת ברבע הנוצרים, אשר הביא אורה לכל היהודים במושבותם, היה לריט ולאשתו מקור רעה ויגון, כי מחיר הבתים במושב בני ישראל ירד עשר מעלות אחורנית וגם קונה לא היה להם. אז הגיעו ימים אשר אין בהם חפץ, ימי מלחמה קשה ותכופה בעד הקיום עם כל יד צרה ופגע, ימים אשר נאלצו לגול את דרכם על חפץ המקרה להמותם אל אשר יהיה רוחו ללכת.

בימי עמל ותלאה אלה מצא לו רי"מ נוחם ותרופה לפגעי הזמן בספריו האהובים והמאור שבחכמה האיר לו מעט מתוך חשבת המחסור. המטעים אשר נטע בברסלה החלו עתה לשגשג ולפרות ולשאת פרי. הרבה למד רי"מ בברסלה מרביותיו ועוד יותר מחבריו המצוינים, שכל אחד היה ראוי להיות רב ומורה. אך כל זה כאין נחשב לעומת מה שלמד מעצמו ע"י קריאה מתמדת בספרים ישנים מכל טובי החכמים שבכל אומה ולשון, מעשר הלשונות העתיקות והחדשות, אשר ידע על בורין יחד עם ספרותן וביניהן הכי נכבדה שפת עבר עם אחותה הארמית אשר אותה אהב מכל אחיותיה, ובה כתב את רוב מאמריו המהוכמים. בדיעת ספרותו העתיקה כמעט היה יחיד בדורו, לפניו נגלו כל תעלומות

התלמוד והמדרשים, הילקוטים והמכילתות וגם בספרי חכמינו הספרדים ואפילו בספרי הרבנים הראשונים והאחרונים כל ר' לא אניס לו. כח זכרוננו הכביר הועיל לו לשרוט את כל הדברים האלה על לוח לבו בשריטה עמוקה אשר לא תמחה, ויותר שהיה אמיץ בחזקתו עוד הצמין בכשרון מיוחד לעכל את כל החומר הרב והמעורב הזה בקיבתו הרוחנית ולמזגו ולמרוסו לעמילן שכלי יך ובריא, המפרנס ומקים את כל שרירי הנפש.

הנומע ענבים בוצר ענבים. רק מעט כהב רי"מ בחייו, אך המעט הזה היה משופרא דשופרא, ולולא מחלתו אשר מנעתהו מלעבוד הרבה, כי אז נתעשרה ספרותנו על ידו עושר רב מאד. למרות היותו בימים ההם מסובל ביסורים ומורדף בלי חשך מתגרת יד הזמן, לא חדל מלעסוק בחכמה ובספרות ומבחר פרי הגיוניו בכר בצוק העתים האלה, אך, כמו בעסקי חול, כן גם בעבודת הקודש פגש הרבה מעצורים על דרכו. אוסף ספריו אשר קבץ במשך שנים רבות, כלי האומנות לעבודתו הספרותית, אשר בהעתיקו את משכנו לחו"ל עברו את הגבול בשלום, מצאו עתה, בשונו לארץ אבותיו, את השערים סגורים ומסוגרים. הבולשת (צענזור) הכניסה אורם לבקרת זמן היום והוא לא יסף עוד לראותם. בספרים האחרים, אשר רכש לו אח"כ ביגיעה גדולה ובהוצאות מרובות, לא מצא די צרכו, ואף כי משגיחי בית עקד הספרים בורשו, אשר הוא היה אחד ממסדרי הראשונים, האדונים ברנשמיין ומשקוסקי, נדרשו-בחיפז לבב להמציא לו בכל עת את הספרים אשר בקש, לא יכלו למלאות לו את החסרון בכלי-שרת הדרושים לחפצו. מלבד זאת לא היה פרק חייו מזמן שובו לפולניא עד עזבו את הארץ הזאת בפעם השניה והאחרונה. עשיר במאורעות ומקרים היוצאים מגדר הרגיל. את עתותיו השליש: שליש בקריאה בספרים ועתונים יוצאים לפרקים; שליש בהוראה לצעירי ימים מדלת העם שלעל"פ ושליש בעבודה ספרותית ובמרוץ-אגרות עם רעיו ומיודעיו בחו"ל, אשר ביניהם היו רבים מגדולי הדור, כנגיד, צונץ ועוד אחרים, וכן חי חי פרישות והתבודדות בחוג הצר אשר יצר לו. בימים ההם לא השתתף כלל בעניני העולם לא במחשבה ולא במעשה, ורק אחרי אשר נתעוררה שאלת ישאיי בקרבנו, הקיץ גם הוא מתרדמתו לקחת חלק בתנועה הצעירה שהיתה אז עוד בראשית התפתחותה. מובן מעצמו, כי לכבוש דרך לפני רעיון חדש, אשר עוד לא הספיק לקנות לו לכבות, הוא דבר קשה מאד, והעבודה הענקית הזאת נפלה לו לריים לחבל. בכל פנה שפנה מצא אונים אמונות. בעמל רב עלתה לו לרכוש חברים ובעמל עוד יותר רב כל הרומה קטנה או גדולה. אבל בכל המורח העצום הזה לא נח ולא שוקט, ומבלי לחוס על אבדן זמנו עסק באמונה ובתום לב בצרכי האוירה העלובה בתוך החום מושבו, וכאשר שנים אחדות אחרי כן היתה ניסתו לאשה להרהיג ריש מוהליבר ז"ל יצא ללחום מלחמת עמו בריש גלי עיי מאמרים רבים ונכבדים ב"המליץ" ובשאר עתונים והרבה מהצעותיו נהקבלו ברצון בהשתדלות גיסו הנ"ל.

עד כאן כתבתי ע"פ הציונים אשר קבלתי מאחרים, מכאן ואילך מתחילים זכרונותי

אנ'.

בשנת תרל"ד באתי בפעם הראשונה ללובלין ואני אז נער בן חמש עשרה שנה. אין כח בעמי לתאר את הרושם, אשר עשה עלי האיש הנעלה הזה עם קוי הפנים, המלאים זיו עלומים והדרת השבה כאחד, ואשר חכמתו האירה אותם באותו נהורא עילאה, הרגיל לשרות רק על אדם שעמל זמן רב בענינים רוחניים. כמו כן ילא עמי לתת מושג נאמן מגדול חילו לאוריתא ומכח ההסבר אשר היה לו לישב את הענין על לב הגער הלומד באופן קל ונוח להתקבל. הוא לא אחז בדרכי הוראתו באיוו שמה מסוימה מן השמות

השונות, שבשבח תועלתן לבני הנעורים נשפך ים של דיו ונשבר יער של קלימוסים ושבתיקין אינן עשויות אלא לממס את הלב והמח ולהשאירם ריקם כשהיו, הוא ספי לו לתמידו ממש כתורא, אך לא מן הספר, כ"א בע"פ, ולפי כשרונותיו של הנער התהפך עמו בתחבולות שונות, פעם בהדרגה ישרה מן הקל אל הכבד ופעם בקפיצה וסרוגיו מענין לענין, עד שהיה שכלו מתעמל ומזדיין ויוצא זריז וממולא, רק שנה אחת ישבתי או בלובלין ורק בימי מועד ושבת הלכנו אליו אני וש"ב, בני אלמנת הרב ר' חיים יעקב שפירא, שנשאת אח"כ להר"ש מוליבר, לבקש תורה מפיו, ובמשך הזמן הקצר הוזה סגלתי לי ידיעה הנונה בשפת עבר ואשכנז, עד שהיה באפשרי ללמוד אח"כ בלי עזר מורה

חמנת ר' יחיאל מנדלסון.

אחרי עבור איזה שנים באתי שנית ללובלין, ואף כי ישיבתי שם בפעם הזאת היתה רק עראית, בכל זאת לא יכלתי למנוע ממני את העונג הרוחני לשבת בחברתו שעות אחדות בכל יום ולהמות און לרבריו. וזכרני, כי פעם אחת שאלתי ממנו לבאר לי ענין הרומנטיקה. מהשחוק הקל, אשר עבר על שפתי, הכרתי, כי כונתי לאחר מהרברים שהיו אצלו שעשועים. מיד יתיב באימתא וכלקמור¹ מעל הבמה התחיל להרצות לפני הרצאה גדולה

¹ ירושלמי כ"כ. במקומות אחרים הנירסא חליעור.

וארוכה ע"ד מהות השירה והאמנות בכלל; ע"ד ההבדל, שבין הקלסציוס הצורתי של הענים והרומים בימי קדם והרומנטיקה המלאה מל ילדות ע"י תנבורת הדמיון והרגש בימי הבינים; ע"ד ההשפעה, שהשפיעו הנוצרות והאביריות הדתיות והעולמיות על מהלך התפתחותה של האחרונה וע"ד ההגדרות, המחולקות לפי טבע החותם, שהטביעה עליהן אחת או חברתה, ואחרי כן עבר אל השירה עצמה ופרש לפני כשמלה את כל סוגיה וכל המינים השונים, הנכנסים בדרך כל סוג וסוג, לפי שמותיהם וסימניהם הפנימים והחיצונים וכדרך אנב הזכיר אחרים מהמשוררים, שהצמינו ביותר במין זה או במין אחר וידבר גם על הפרוזודיה ועל כל מיני השעורים השונים עד שבאה דודתי ואמרה לנו: כבר הגיע זמן סעודת ערבית. באותה שעה אמרתי: אלמלא באתי אלא לשמוע דבר זה דיני! שוב פעם אחת נכנסתי אצלו לבקר בבית בתו היחידה בווארשא, אז יצא לאור מאמרו הגדול: „משה ויהודית" שנדפס ב„הבוקר אור". ובמרוצת דברינו על תוכן המאמר נתגלגלה שיחתנו מענין לענין, עד בואנו אל החרות המוסרית וחופש הרוח. כמה רעיונות נעלים ונפלאים שמעתי אז מפיו וכמה דברים טובים למדתי ממנו על רגל אחת! בכלל היה כחו גדול לחבב את משנתו על שומעי לקחו, כי דבריו היו נשמעים תמיד בנחת ובמתנות ובלי קפדנות וזריקת מרה במי שלא הבינם בפעם הראשונה, ואדרבה אוהב היה את מי שלא הבין את שמועתו, אם לא התביש לאמר: „איני יודע" ולא התעצל לחזור על דבריו פעם ושתים עד שהעמידו על ברין, ולעומת זאת הקפיד על ההונאה העצמית וביותר על מי שהגים לבו בתלמודו, לכוד השפה האשכנזית קשה מאד ליהודים מתחילים, מפני שיש בה מלות רבות שבשפתנו המדוברת הוראה אחרת להן. במלות כאלה נכשלו כל הנערים אשר כגילי וגם אנכי עמיהם. מובן מעצמו, כי נתפסתי פעם אחת ונכויתי ברותחים ומכאן ואילך קימתי בעצמי מאמר ההמון: הנכית ליה חייא חבלא מדחיל ליה, וקפחתי בשאלותי על כל דבר קטן וגדול, ממני ראו גם חברי ויעשו גם הם כמוני וכ"כ צערנו אותו, עד שקצרה רוחי ויבכל זאת לא גער בנו. ורק בשחוק על שפתיו אמר: „בני, מרחנים אתם; במשה מה כתיב? את הדבר הקשה וגו' ואתם שואלים ממני מה שתינוק בן יומי יודע. אל נא תפריעו אותי מעבודתי". אפם אם היה הדבר צריך מעט עיון, היה פוסק מיד מעבודתו ולא זו ממנו עד שפרשנו מכל צדדיו. באופן כזה הרכיב תורה לרבים והעמיד תלמידים הרבה מבני העניים, אשר היו אח"כ למורי הוראה בישראל בשפת עבר ואשכנז והתפרנסו מזה כרוח. מהם הכי נכבד הוא המורה קירשבוים אשר הספידו כהלכה במכ"ע „הצפירה".

גם ביחוסו לשאר בני אדם היה מצוין במנהגיו ונמוסיו. פעמים רבות הלכתי עמו לישון ברחובות קריה בימות החמה וגם בימות הגשמים ארחתי לפעמים לחברה אתו, כלכתו מדי יום ביומו לבית הקונדימון של סמירני לקרוא בעתונים אשכנזים וצרפתים על כוס חמים. בטיולים כאלה הכרתי לדעת את תכונת נפשו העדינה, חין ערכו וטוב טעמו במגעו והליכותיו עם הבריות. הוא היה מקרים שלום לכל אדם ומראה לכל פנים שוחקות ומסבירות. דבירו היה בנחת ובשחוק נעים ואפילו בהתוכחו עם חבריו בדברי חכמה לא הרים את קולו למעלה מן הרגיל. דברים של טעם קבל מכל מי שאמרם ואפילו מן ההדיוט ולהפך דברי שמות והבאי דחף בשתי ידיו בלי משא פנים, אך לא בלעג מר, כיא בקריצה קלה כדי שלא לביש את האומר. מימיו לא בקר את חברו בספרות ע"מ לקנתרו ורק על מנת לברר וללכך את הענין ולהעמידו על האמת, ומשום דרכו היה תמיד בדברים כאלה להציג את השאלה, שהיה דן בה, כאלו גם אצלו עדין היא מוטלת בספק והנהו לומר ומלמד כאחר. בכרי להראות עד כמה גדלה מרת הענוה של האדם הגדול הזה הנני מעתיק כזה

אחדים ממכתביו להסופרים הצעירים, אשר מצאתי בצרור גתביו בבקרי לפני איזה ירחים בבית דודתי בפלים, עיר מגורו האחרונה.

שלום שלום לכבוד ידידי ואהוב לבבי הרב החכם והסופר המצויין הר"ר נים יצוי.

„ככל דבר טוב המשמח לבב אנוש, כן גם ספרך היקר, האסיף, לשנת תרמ"ז בא אלי בהיסח הדעת, ואם כי לא יכלתי לעבור על פניו כ"א בסקירה אחת, בכ"ז ראתה עיני ותכן לה, כי הוא אוצר בלום, אשר ברכה בו, ברכה עד בלי די לכל איש ואיש לפי מעמדו וחפצו. בעוד ימים לא כבירים אקח לי מועד וענג נפשי להתהלך ברחבה בתוך נן הערנים הזה, המלא פרחי חן ומטעי ה' להתפאר, ולע"ע אביע לך, אדוני, רבון כל המעשים האלה, תודה וברכה על אשר שמחתני במנחה החדשה הזאת, מנה יפה וראויה להתכבד בה לעיני כל ישראל.

ואולם משפטים אדבר אתך, על כי הוספת לפאר את מנחתך היקרה ללבי בתכריך נאה ומהודר. המעט ממך להשפיע לי ספר האסיף והנלוה לו ולתת גם המעטפה? כן לא יעשה, ע"כ הרשיתי לנפשי להיות דן יחידי ולחרוץ משפט צדק והוא: לקבל את הספר לבדו, אשר לא יערבנו זהב, למנחה מזכרת ידידות נצח ולשלם בעד הכריכה. אקוה, כי תקבל עליך את הדין באהבה וברצון ולא תהרהר אחרי מדותי.

חזק ואמץ, גבור משכיל ועובד נאמן בכרם ה' צבאות. ה' עוז לך יתן ויברכך בשלום ובכל טוב, כברכת מוקירך ומכבדך כערכך הנעלה ימ"ו.

לידידי הרב החכם וסופר מהולל הר"ר שפ"ר נ"י.

מכתבך היקר בו קראתני להיות בעוזריך ולקחת חלק במ"ע העתיד לצאת לאור מתחת ידך הרחבה והמלאה הגיע אלי במועדו, אך מפני טרדות שונות, אשר מלאו את עתותי המגבלות, לא יכלתי להשיב לך מענה תומ"י כראוי לכבודך. והנה קטונתי מכל התהלות והתשבחות, אשר אצלת לי. מי אנכי כי הבאתני עד הלום והעמדתני במקום גדולים? אורך בכל לב על כונתך הרצויה ומחשבך הטובה. אמנם, לדאבון לבי, און ביכלתי למלא רצונך כעת, כי חלש כח אנכי לסדר את עבודותי השונות למיניהן ולעשותן ראיות לבוא בקהל ובפרט, כי לא על שושנים רפר יצועי ובימי החורף סובבים אותי עסקי עולם העשיה, אשר יגולו ממני לקעמים כל עתות הפנאי, ואולם בימים יבואו נכון אני לשרתך לעת מצוא. הן כאשר הבנתי מדברך עוד היום גדול, ואם במשך הזמן אכתוב דבר מה המתאים למגמת פניך, או אערכהו לנגד עיניך ולפני כס משפטך.

הפרה רוצה להניק והמחבר משהתקק ליום, אשר בו יוכל להפיץ מעינותיו חוצה להשקות צאן קדשים. לא כן אנכי עמדי, נער הייתי גם זקנתי ולא ראיתי לנוף טוב, אלא שתיקה. יפה לי שעה אחת בתורה ובלימוד המדעי מכל חיי כבוד-סופרים. ומה גם בזמן הזה, אשר נתקיימה בנו קללת ישעיהו: ירהבו הנער בוקן והנקלה בנכבד" במלא מוכנה ונקיי הדעת אינם יודעים מי מיסב עמהם, ובכ"ז דעת לנבין כמוך נקל, כי לא אמשוך את ידי מקחת חלק במ"ע הנושא ונותן ביחוד מאהבת ציון וישא"י ע"י עבודת האדמה. אבן פנה לבנין הלאום. מרים ראשנו ותומך גורלנו, ואקוה למצוא לפעמים חומר המספיק לעשות ממנו סכה קטנה בת ז' מפחים היכלה לעמוד ברות מצויה לכה"פ. כן הוא, יקירי, אם תציקני רוחי לדבר למען אחי ורעי, או זכור אוכור, כי השערים פתוחים לפני, אדברה וירוח לי, ועתה יהי ה' עמך ועצתך ישרים, כברכת ידיך מוקירך ומכבדך יחיאל מ—ן.

להגיד.

אגרתך הכבודה מיום ח"י כמלו כן הגיעה לידי. במועדיה, והנה לא על עצלותי לבד חלונתך, אם אחרתי להשיב לך, כי האשם תלוי גם במרדות המפריעות אותי ובהעצר כח רוחני, גם בתהלוכות משכילי וסופרי דורנו, המהפכים את שדמות הליטורטורה לשדה קמל, המלבינים פני חבריהם בעלילות שוא באופן נורא והמרחיקים עיני מלב תמימי דרך את החפץ לקחת עם סופר בידם בכונה רצויה להשכיל ולהיטיב, ומשביתים ומגרשים כל שמחה ושוב לבב לעבודת הספרות בכלל. על משכילים כאלה אמרתי במכתבי: "ונקיי הרעת אינם יודעים מי מיסב עמיהם". אבל אל לך, אדוני, לחשוב אף רגע קטן, כי על המה"ש כנסת ישראל" העתיד לצאת מת"י ירמזון מלי, חלילה, חולין הוא לי מעשות בדבר הזה; הן נפשי יודעת מאד, כי הנך גבר חכם בעז, תלמודי נודע לשם ועומד על מרומי העת ויכלתי להעמיד אדם על חוקתו ולדעת מראש, כי אך אנשים חכמים וידועים לברי וישרי לב תאסוף אל ביהך, בית כנסת ישראל", להגדיל תורה ולהאדיר חכמת חכמינו בכלל ולהוליד בלב הקוראים רגש לאומי ויאזי בפרט".

"שמחתי, בשמעי מפך, כי זקן חכמינו, הרב המצוין רש"י פ"ן ישתתף עמך בעבודת הרדקציה בכבודו ובעצמו. בחירתך בחירה טובה ומאושרה היא, אין כמות, ואקוה להשיג ממך הפרוספקט, כאשר הבטחת לי. גם אני הצעיר באלפי לא אמשוך את ידי מתת לפניכם לעתים את הגיוני רוחי בדבר הרעיון יא"י. הנערץ והנקדש בעיני זה כמה, אך המועד לא אוכל להגביל, כי בכל ימי החורף רובץ אנכי תחת משא ענינים שונים והכנות רבות ליום חתונת נכדתי החיה; הקרובה לבוא וברצות ה' אחר ימי הפסח נכון אני לעכרך ברב או במעט, ובלבד שיכון לבי להביא איזו תועלת מוסרית".

"עוד אחת אשאל ממך, אדוני יקירי. הן ידעת, כי ענותך תרבני יתר הרבה מאד מערכי. אך חוסה נא, רחם נא לבל תשים ראשי עמרת התוארים שאינה הולמתי, כגון "הרב הגדול" אשר פלמה קלמוסך, כאלו התואר הרה"ח או חכם לבד מלתא וזמרתא היא ואינו מספיק כלל. הלואי שאוכל להקרא בשם "חבם" לבד במובנו האמתי ולא אבוש ולא אכלם בפני עצמי. — חיה בטובה, חכם לבב ואמיץ כח, ועשה חיל במשמעותו הכפולה כחפץ מוקירך ומכבדך כערכך הרב ימ"ו".

לכבוד N. N.

... את המונתי אתה מבקש? תודות רבות על אות לאהבה שנתת לי, אכן, חי נפשי, כי מכל ששת התמונות, אשר להפצרת יוח'ל הבין לי הפוטוגרף זה כעשר שנים לא נשארה בידי אף אחת. לא יאומן אם אספר, כי מעולם לא נמה לבי לתת לציר נוי ולחיי ולא יכלתי להשיג איך אוכל לשמח לבב אנוש בתמונתי הדלה. מקור רחוק דעתי מן המנהג הזה. המתפשט בכל קצוי ארץ, לא אדע לבאר, ובל"ס עומד הוא בקשר עם נסיתי המכעית להיות נחבא אל הכלים ואי-חפצי בהפצת מעינותי חוצה, ואולם, כאשר מסכות הזמן הכריחוני להיות סופר בישראל, כן עוד יבוא יום אשר יאלצני לבטל רצוני מפני רצון אחרים גם בדבר המונתי, ואז ארשה לנפשי למלאות משאלתך, אך בתנאי מפורש, כי תאבה במובך לשמחני בתמונתך הנעימה לאלתר. הנך יושב בחדרי לבבי מאז הכרתיך, היה נא למראה עיני גם בחדרי ביתי".

להרבה החכם תורני ומשכיל וכו' מוה' ח. ד. פריעדבערג נ' שלום שלום.

"קטונתי מכל הכבוד אשר הראה לי אדוני בשלחו לירי למנה את ספרו היקר, כתר בהונה". והנה, למרות כל מכאובי הגוף אשר אכפוני, קראתי לשבת עונג, בקראי בו, כי הוא יפה אף נעים; יפה בתוכנו ונעים בסגנונו, ומה טוב עשה להדפיס שנית את המחברת מ"ע להג' בעל הש"ך ז"ל, כי המגלה הזאת נכבדה בערכה ויקרת המציאות, מי יתן וירבו כמותו בישראל מחברים מבינים לאסוף ולסדר בטוב טעם ודעת בחוברות מיוחדות כל הנוגע לקורות וחיי גאוני רוס"פ וביחוד תולדות אלה מגדולי ישראל, אשר היו למופת גם באהבת עמם ובתמימות לבם לא משכו את ידיהם גם מירידות חזוניות... "צר לי כי תשובה בידי אין ואין ביכלתי להשיב לו מנחה. אנכי לא זכיתי להו"ל ספר שלם וכל מאמרי על ישראל וספרותו מפורדים ומפורדים המה במע שונים, אשר אולי לא באו מעולם למראה עיני כבודי, וע"כ אבקשו לקבל ברצון את אמרי פי וברכתי היוצאת ממקור לב הכותב בידים רפות מוקירו ומכבדו, ימ"ו.

להאברך היקר החכם והסופר הנפלא וכו' מו"ל...

"בתולתי, כי שמי לא מוזר לך אדוני שולח אני סגור פה מכתבי אשר ערכתי לידידי החוקר הר"פ. מ. (פאביוס מיוס) נ' בדבר ערך ספרו "קבוצת שירים" בשאלתי לאספהו במכתב עתך היקר. אני מעולם, גם בהיותי צעיר לימים, לא באתי בתחנונים לפני בעלי מכה"ע להעמים עליהם ילדי עשתונותי וכל אשר הוצאתי לאור משך ימי שבתי בלובלין ככה"ע ובספרים השנתיים אך לבקשה מפורשת מפאת המולי"ם הנכבדים שלחתי להם, ועתה לעת זקנה יצאתי מגדרי לחפץ ידירי המחבר ומספר אוהביו, אשר בקשו זאת ממני, ובזכות תפלת רבים תאבה לפנות מקום בהמגיד למכתבי ולא החמיצנו. למען לא יחדל להיות "דבר בעתו" ובפרט, כי משפטי על השירים סובב הולך על צירי יא"י, משאת נפשנו כל הימים, ואולי גם בבחינה הזאת יהיה לרצון לפני. המגיד הראשון לציון (כאשר יכנהו גיסי הרב הגאון האמתי מרה שמואל מוהליבר נ' אב"ד דק"ק ביאליסטאק) והמעורר הגדול לתחית אימתנו מיום היותו ועד עתה. ראה, אדוני, אנכי עשיתי כל אשר ביכלתי ליפות את מכתבי בעיני כבודך, ואם בכ"ז לא תוכל או לא תאבה לאספהו, יהי נא מוכך עמדי להשיבו לידי על הכתובת הרשומה למטה. הגני חותם ד"ש מכבדך ומוקיר "המגיד" בכל עת ימיו".

ריים לא אהב לחמיד לצון ורק לעתים רחוקות. בשעה שהיתה דעתו בדיחה עליי ביותר, השתמש לפעמים במכתביו לשארי בשרו היותר קרובים בסגנון נחבני. בסגנון כזה כתוב גם המכתב הנוכחי, אשר הריץ אלי לפני חמש עשרה שנה בערך, בהודע לי, כי החליתי לעסוק במלאכה גלוסי צמר, וז"ל:

"לניא האברך החכם והנבון מליץ מהולל מ. ד. צ. נ'.

"אגרתך היקרה באתני במועדה ואך מפני עצלותי הנמשכת מרפיון גוי אחכה עד כה במענה פי, ואתך הסליחה.

"כבר הגיעה לאוני הבשורה עיי אמך המשכלת, הצדקת והישרה תחיה, כי נסעת למקום תעודתך, לבית מלאכת בגדי צמר, ואשמח, על דעתך, כל יהודי שאין לו קרקע ואינו יכל לקים מצות עבודת האדמה בכל פרטיה ודקדוקיה, עליו לכה"פ לעסוק בבנינו של עולם עיי חרושת המעשה, המחיה את בעליה בדרך כבוד, בהיתר ולא באסור. כראוי וכנכון לאיש הישראלי, אשר תורת אלהיו בלבו, ועתה כאשר בא אלי מכתבך

מנחמד מיום הראשון לחודש ינבר ושאלת ממני להאציל לך את ברכתי היוצאת מלב זהור, הנה פרשתי כפי לאל בשמים, כי יחזק רוחך ובשרך וימע-בקרנך כל הימים אהבה תמידית לעבודת כפים, ואז מאליו יבקע אור הצלחתך כשמש בצהרים, ותמצא כבוד, עושר וחיים, והבא למחר מסייעין לו מן השמים.

„לדאבון לבי אין לאל ידי לעשות את בקשתך אדות ספר מעיל המדבר על מלאכת הצביעה, פאשר שאלת ממני. מכל מיני צבעים שונים ראיתי ושמעתי בימי חלדי. ידעתי כי אין לנו להתירא מן הפרושים, אלא מן הצבועים; ידעתי, — כי בימינו הושחרו פני ישראל מקדרה; ידעתי כי כל הנצרך למצוות (ובתוכם מחברי ספרים מאמרים ושירים אשר עיניהם תלויות למשפט המבקרים, כעיני שפחה אל גבירתה) פניו מתהפך לכמה נוונים ככרום; ידעתי — כי לכך תיא החש „ססגונא“, מפני ששש בכמה נוונים; ידעתי גם ידעתי אנשים רבים, שתולין קלא אילן בבגדים ואומרים תכלת הוא, וכדומה הרבה, גם ספר כתב נאון האשכנזים נאמעה על טבע ותכונת הצבעים ואחריו הפרופסר אוהב ישראל שליידן ניע בשם: „איבער דיא נאטור דער פלאנצענפארבען“ גם הם לא נסתרו מנגד עיני, אך ספר, המורה דרך ישרה בדיני הצבעים לתועלת בתי מלאכה הלכה למעשה. נעלם ממני מכל וכל, ואולם אבטיחך, כי בעת אהיה אייה בווארשא (אקוה בזמן קרוב) לא אחוס על עמלי לדרוש ולחקור אחר ספר כזה, מפי מו"ם הבקאים בדבר, והיה אם אמצאנו ויבוא לידי, לא אחמיצנו אך שלוח אשלחנו לך. במוקדם האפשרי ובלב שמה, כי עלתה בידי להועיל כמעט למסרתך הכבודה בעיני“.

אף כי רי"ם לא חבר שירים מימיו מלבד אחדים קמני ערך בנערותו, בכל זאת היה לו מעט מ„עורק פיוטי“. על זה יעידו החרוזים המעטים האלה אשר כנראה היו מיועדים לי, אך מפני איזו סבה לא הגיעו לידי.

לדוד משכיל נ"י.

פה בנאות דשא כפר מאקדקי

כמו בחבלי נועם רתקתי;

לכפר קמן זה סמוך לפולנה,

מקום לא ישוב אדם וחיה.

זה כשלשה שבועות באתי

וכל מאויי לבי פה מצאתי.

פה אויר צח, רוח חיים,

ירקק דשא, מרחבי שמים,

עתרת צמחים, המונים המונים,

עצים רעננים, שדרות אלונים,

צפרים שונים,

שובכי יונים,

פרות ושורים,

ועדת דבורים,

תרנגול ותרנגולת, אפרוחים או בצים —

פה שכרתי לי בית, בית חרש עצים,

פה אשב, כי איתיה, עד יעבור החרש,

עד יבא יום תרועה, מקרא קדש."

בעניני דת ואמונה היה רי"מ כשר וצנוע ולא גלה סודו לשום אדם, לא בדבור ולא במעשה, אך לא מאהבתו את הצביעות, כ"א משום דרכי שלום וכבוד הבריות. אבי נ"י ספר לי, שבבוא ללובלין בתור חתן קודם חתונתו בא עמו, כפי מה שהיה נהוג בזמן ההוא, רבו בתורה. האיש הזה, החי עודנו עתה, דא איש חס וישר, בלי כחל ושרק, סמך החסידים. פעם אחת בא לבית מחותני וספר, כי היה לו שיח ושיג עם רייס בעניני חסידות ויוסף בתמימותו: "פדומה לי שהוא צדיק נמור". ובאמת מי שראה את רי"מ כשהיה עומד ומתפלל ומפרד ידיו או מניחן על עיניו. מרי לכן יפה בשעת קר"ש, היה חושב, כי אחד מהחסידים הראשונים עומד לפניו. שנים אחדות לפני עזוב את ארץ מולדתו נתארח משך איזה ירחים בבית אבי נ"י, בשבתו בכפר לשאוב רוח צח. שם כתב את ספרו, "תולדות הספרות העברית", אשר נשאר אחריו בכתובים יחד עם שאר כ"י יקרי הערך ואשר, כפי שספר לי אח"כ, אחז בו דרך חדשה, בשאבו ישר מן המקורים הראשונים כלומר מספריהם של הסופרים עצמם ומספרי בני דורם די בכל אתר ואתר. פעם אחת מצאתיו יושב ומעיין בספר המלים של רש"י פין, אשר יצא או לאור. "האיש הזה, — אמר לי — הביא לנו בספרו פת סולת נקיה, בעת אשר רוב חבריו בספרות מאכילים אותנו בעל כרחנו פת קיבר מעורב במורסן ובכל מיני פסולת, אשר תשאר מונחת באצטומכתו כפתילה של אבר' ואנכי אורחא העביר תחת שבט בקורתו את כל פרחי ההשכלה ויוסף לאמר: "בדורנו כל מי שרוצה לימול עמרת ספרים בא ונוטל. מי שהוא לפחות בעל כשרון עוד אפשר לסלוח לעניות דעתו. אבל מי שאינו לא הא ולא הא, ילך מקודם וישמש ת"ח ואח"כ יאיר עיניו בחכמתו. שבח אני את המתים שהיו להם בדורם אנשים כש"ר שד"ל רצה"ח ועוד אנשי רוח כאלה, אשר מפהם אנו חיים, ועכשו מה? — אדם אחד כאלף מצאתי את המשורר י"ג, הוא אמנם רק פיסן, אך מכל מלה ומלה, שיצאה מתחת עטו, נראה, כי הוא קרא ושנה... וכך היה הולך ומחשב כרוכלא ומונה את שבחם של ראשונים וננותם של אחרונים ברוח בקורת תדה. בדורות שעברו — הוסיף להוציא את כל לבו — היו רבים מהמשכילים חפשים בדעות ואולי גם בלתי מדקדקים באיזה מנהגים קלים, אבל לפחות היו משכילים גמורים ואחת מאלה — או דה או דעת נתקמה בידם, אך משכילי דורנו חושבים, כי בנסיגתם אחור מן הדת בלבד כבר יצאו ידי חובתם גם להשכלה, ומכיון שהם מקדימים את המפל לעיקר נעשים קרחים מכאן ומכאן. כדברים האלה יצאו אז מפיו, כמו מבלי משים, ואני הייתי עומד ומשתאה למשמע אוני, כי ידעתי את משוב דרכו וכבוש את נבואתו ושערתו, כי פעולת האויר התירה אגודות לשונו.

עבודתו הספרותית היתה קב ונקי, כלומר מעטה בכמותה ורבה באיכותה. כבר אמרתי, כי בעקב המחלות הרבות, אשר תקפוהו, רפה כחן עד למאד ולא יכל למשוך בשבט סופר. אפס אם מחלתו הגופנית הזאת מנעתהו מלעבוד עבודת הספרות בקביעות, הנה מחלה אחרת, שיסודתה בתכונת הנפש, גרמה לו, כי רוב יצירותיו היו כאותם המלאכים, שעומדים ואומרים שירה ונבלעים במקומם. הוא לא היה מאמין בעצמו, כי יש ביכולתו להוציא דבר מתוקן בשלמות ואימת משפט הקהל היתה מעופפת תמיד על ראשו כחרבו של דוקלוס. לעומת זאת, או אולי רק בשביל זה, כל מה שיצא מעטו היה מנופה בשבע נפות, לא מפני שהיה יושב שבעה נקים על כל מפת דיו, כאשר יאמר עתה אחד מבעלי המהלך החדש, אדרבא, — הוא לא אהב להעמיק מחשבות וכישבו לכתוב

נכר היה הענין ערוך ושמור בלבו בכל — ורק מפני שהדבר, אשר מצא ראוי והגון לצאת מרשותו לרשות הרבים, היה צריך, לפי דעתו, להיות חותם הכנית, ואם לאו היה גונז בארכיון כתביו.

בחיי לא נדפסו ממנו ספרים שלמים ורק מאמרים קטנים וגדולים, אשר לאחדים מהם יש ערך מדעי כללי ורובם עוסקים בענינים פילולוגים או היסטוריים. ואלה הם: (א) משה וישראל או מה פעל רבנו משה בן מנחם על עמו ישראל, נדפס ב"הבקר אור" בשנות תרל"ז—תרל"ט. (ב) ענותנותן של חכמי ישראל ואהבתם אל האמת (האסיף תרמ"ה). (ג) פה ולשון (האסיף תרמ"ו). (ד) ע"ד שור הנסקל (האסיף תרמ"ז). (ה) קורות היהודים באיי באלעאר (העתקה) עם הערות של המעתיק (הפרק הראשון נדפס ב"הצפירה" והשני ב"המליץ"). (ו) אוצר כל כלי חמדה, משפט על החבורות הראשונות מספר "האוצר" להר"ח רשי פין (הכנסת לשנת תרמ"ז). (ז) מי הוא זה בעל החומס (הכנסת תרמ"ח). מלבד מאמרים רבים ע"ד ישוב א"י משאת נפשו וע"ד החנוך לנערים המיועדים להיות שם אכרים ויוגבים וכן מאמרים מדעיים בשפת אשכנז כמו: Zum Targum des Achtzehngebete וכדומה הרבה. אפס באחרית ימיו כתב גם ספרים, אשר נשארו אחריו בכתובים ולא זכה להוציאם לאור עוד בחיים חייתו. על אחד מהם כבר דברתי למעלה, הוא הספר "תולדות הספרות העברית"; אשר עמל בו שנים רבות ושבשכילו נסע פעמים אחדות למקומות שיש בהם בתי עקד ספרים, וחקר ודרש ורשם לו את הדברים בספר לזכרון, והכי נכבד הוא בן זמנינו: "התוארים והכנונים הנהוגים בישראל, הוראותיהם המתחלפות לפי הזמן והמקום והשתלשלותם מדור לדור", אשר דוגמא קטנה ממנו באה ב"המשכיל" היוצא לאור ע"י הד"ר גינציג ומן המעט הזה יוכל כל מבין לשפוט ולהקיש על השאר. לדאבון לבבנו לא השאיר אחריו בנים רק בת אחת. לפני איזה ירחים פנתה אלי בשאלתה: מה לעשות לה עם הספרים האלה, שאין ביכלתה למפל בהוצאתם, ואנכי יעצתיה להכנס בדברים עם אחת מחבורות הוצאת ספרים שבעיר מגורה, אבל, כנראה, האדונים האלה אינם רואים חשבון לעצמם להוציא לאור ספרים, שאינם במוחים בהם מראש, כי יהיו זכינא חליפא ונותנים היתרון לאיזה רומן כתיב ברוח "הצעירים", שקנו עולמם בשעה אחת ע"י הוצאת ארבעה ספרים יקרים בסגנונם ותכנם ומיד נשתתקו.

בשנת תר"ן יצאה פקודת הרשות לגרש מרוסיה את כל נתיני ארץ גרמניה וגם על יי"ט נגזרה גזרת גלות לעת זקנתו. אז יצא את העיר לובלין בפעם האחרונה לבקש לו מקלט בארץ אחרת ואחרי שבעו נדודים אין קץ אוה למושב לו את העיר הקטנה פלם, אשר בסליויה העליונה, הסמוכה אל הגבול, למען אשר יהיה קרוב לבתו היחידה ויוכל להתראות אתה כפעם בפעם. שם התהלך כאח ורע עם החכם והסופר שוח"ה ועם שאר חכמים, שהיו דרים בשכונתו, ולעתים לא רחוקות בא גם לקראקא להצטבת בחברת יודעיו ומכיריו מכבר, ובכל זאת לא מצא גם שם את המנוחה אשר רצה בה. במכתבו למר א"י ווייצנפלד הוא מתרעם על גורלו ואומר בתוך יתר דבריו... זה בחמשה ירחים קבעתי דירתי בעיר הקטנה פלם (אשר היתה לפני כן בירת הנסיכות בשם הזה), בתוך עמי אני יושב ובצלם אחיה חיי בשרים, אך לא חיי רוח, אשר אליהם תערוג נפשי מאז. לא אכחיד תחת לשוני, כי התושבים פה רובם אנשים ישרים והמיסים הם, ומאז מאתי הנה משכוני אליהם כחבלי אדם הראוני אותות אהבה וכבוד, אך כל זה איננו שווה לי, בראותי, כי גלמוד אני בהשקפותי ולא דרכי דרכיהם"...

שנים אחדות לפני מותו אחזתו פודגרה ויהיו ידיו כבדות ולא יכל עוד לאחוז בעט סופר, אחרי כן נפל גם למשכב ולא עזב עוד את ממתו עד יומו האחרון. כאשר נדפס תרגומי רומא וירושלם ועיי חברת „תושיה“ שלחתי לו אכסמפלר אחד ובקשתי לחות לי את דעתו על מלאכת התרגום, ואנכי עבור איזה שבועות קבלתי ממנו מכתב קצר, שכנראה היה האחרון, אשר כתב בחייו. למננת לכבי לא יכל למלא את הבטחתו, אשר הבטיחני במכתבו הזה, כי מחלתו גברה עליו מיום ליום וימת בשבת טובה ביום כ"א כסלו תר"ס בשנת השכעים וחמש לימי חייו.

כן חי ומת בחשאי האיש הדגול מרכבה הזה, אשר בדורו אולי לא היה כמוה ואחריו בודאי לא יהיה עוד איש, אשר בו נלכדו יחדו תורה והשכלה, אמונה צרופה וחופש הדעות, איש אשר מלבד שכל ימיו בהן בהיכל הדעת שלא ע"מ לקבל איזה שכר, לא עשה את תורתו עמרה להתגדל בה ויהי ענו וצנוע ובורח מפני הכבוד, איש אשר בטפחותו חלדו שבע נדודים לאין שעור ולא התרעם על גורלו. רק קבל את הכל באהבה ובהרכנוו. ראש. עליו אפשר לאמר: לובלין הרה וילדה, ברסלה גרלה שעשועיה, אוי נא לי, אמרה פלים, כי אבר כלי חמרתה!—

דוד צמח.

